

ART -
ART

Lleida vista pels dibuixants catalans durant al segona meitat del vuit-cents

Lleida seen by Catalan
cartoonists during
the second half of the 1800s

pàg. 66-73

Meritxell Cano Ció
Conservadora
del Museu de Lleida
mcano@museudelleida.cat

RESUM

Durant la segona meitat del segle XIX, el patrimoni històric i artístic català va començar a ser percebut com a un element que calia ser recuperat. El primer pas que calia fer, era divulgar-ne l'existència i la importància, i en aquest punt les imatges reproduïdes en premsa i llibres hi jugaren un paper fonamental. En l'àmbit català, en resulten un bon exemple les que arriben de Lleida a Barcelona, la majoria de les quals realitzades per dibuixants l'interès dels quals per la ciutat havia sorgit a partir de la difusió realitzada per figures de l'àmbit local com Josep Pleyan de Porta i Lluís Roca i Florejacs.

PARAULES CLAU

Segle XIX, Lleida, imatge de la ciutat, pintura, il·lustració.

ABSTRACT

During the second half of the 19th century, the Catalan historical and artistic heritage began to be perceived as an element that needed to be preserved. The first step that needed to be taken was to publicize its existence and importance, and at this point the images reproduced in the press and books played an important role. In Catalonia, a good example is those that arrive from Lleida to Barcelona. The majority of these were made by drawers whose interest in the city had arisen from the diffusion made by local figures such as Josep Pleyan de Porta and Lluís Roca i Florejacs.

KEYWORDS

19th century, Lleida, landscape, painting, drawing.

ANTECEDENTS

La primera imatge de la que tenim constància on apareix representada la ciutat de Lleida sobre paper és l'aquarel·la d'Anton van den Wijngaerde (Anvers, 1525 – Madrid, 1571), datada de l'any 1563 i conservada a la Biblioteca Nacional d'Àustria (Viena). Resulta l'única mostra d'època moderna regida per una simple voluntat d'informar detalladament sobre el seu urbanisme i els edificis històrics importants que hi havia llavors a la vila. Les imatges posteriors seguiran un camí diferent, ja que estaran relacionades amb les guerres en què la ciutat es veié directament involucrada: la Guerra dels Segadors (1640 – 1652), la Guerra de Successió (1701 – 1715) i la Guerra del Francès (1810 – 1814).

Més enllà dels plànols i plantes al·lusives a les seues fortificacions, han arribat altres imatges de Lleida amb connotacions bèl·liques. Un bon exemple és la pintura de grans dimensions titulada *Socors de la plaça de Lleida* (1646), del neerlandès Peter Snayers (Anvers, 1592 – Brussel·les, 1667), conservada al Museu del Prado. Menys coneguda és la *Conquête d'Ager et siège de Lérida* (1686-1694), relativa als setges que Àger i Lleida patiren el 1647, realitzada per Sauveur Le Conte (c.1659 – París, 1694) i exposada en una de les parets del castell francès de Chantilly (Oise).

Del mateix segle XVII, però amb l'absència de referències a un setge, és la vista dibuixada per l'italià Pier Maria Baldi (Florència, 1630 – 1686) en un dels viatges que realitzà entre 1668 i 1669 acompanyant Cosme III de Mèdici. Amb una perspectiva de la ciutat similar a la utilitzada per Baldi, trobem l'emprada per l'enginyer francès Sébastien de Pontault de Beaulieu (1612 – 1674), que li serví per a plasmar el setge de l'any 1644 al volum *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand* (1694).

La visió de caràcter bel·licista perdurà fins al segon quart del segle XIX, data en la qual podem fixar el punt culminant d'aquest tipus de representació de la ciutat a partir de tres pintures conservades al Museu Nacional dels Castells de Versalles i Trianon. Foren encarregades l'any 1836 pel rei Lluís Felip I de França a diferents pintors destacats de l'època i residents a París, i mostren els principals setges que Lleida patí en mans de les tropes franceses: *Bataille de Lérida 7 octobre 1642*, d'Hippolyte Lecomte (Puisseaux, 1781 – París, 1857); *Prise de la ville de Lérida, 13 octobre 1707*, d'Auguste Couder (Londres, 1789 – París, 1873); i *Siège de Lérida par le général Suchet, 14 mai 1810*, de Jean-Charles-Joseph Rémond (París, 1795 – 1875).

L'obra de Lecomte, que mesura 50 x 87 cm, en realitat era la còpia d'una estampa. Va ser encarregada pel monarca francès,

conjuntament amb quatre pintures més, el 16 d'abril de 1836 per a decorar el Palau de Versalles, i un any després la trobem documentada a la desena sala, situada dins l'ala nord de la planta baixa del recinte (NOTICE 1837: 48).

Pel que fa a la pintura de Couder, de dimensions superiors a l'anterior, ja que mesura 198 x 297 cm, fou encarregada el 30 de novembre de 1836 per 5.000 francs, informació que trobem recollida a la fitxa del museu francès.¹ A la mateixa fitxa s'informa sobre els seus trasllats i que l'any 1837 es trobava exposada a la sala dotzena de l'ala nord de la planta baixa del palau de Versalles (NOTICE 1837: 78). Una dada que no hi consta és que l'obra va ser present al Saló de París de 1838, on obtingué una bona crítica a la premsa,² i que l'any 1865 encara decorava la novena sala de l'ala nord de la planta baixa del palau, una de les quatre que havien habitat els prínceps de Conti (GUIDE 1865: 14).³ Així mateix, tampoc es recull que l'any 1900 s'exhibí a l'Exposició Universal de París i que fins 1971 no retornà al Palau de Versalles.

Finalment, pel que fa a la pintura de Rémond, sabem que mesura 236 x 260 cm i que fou encarregada el 17 de gener de 1836 per 1.500 francs. L'any següent s'exhibí a la sala 82 del primer pis, situada a l'ala nord del palau francès (NOTICE 1837: 170), i entre 1839 i 1848 fou traspasada a dibuix i posteriorment a estampa per tal d'incloure-la en un dels quatre volums de *Galerie historique du palais de Versailles*, de Charles Gavard (1794 – 1871). El dibuixant escollit per la feina fou Léopold Massard (Crouy-sur-Ourcq, 1812 – París, 1889), i el gravador Jean-Ernest Aubert (1824 – 1906) el traslladà a aigüafort.

Les imatges de Lleida com a ciutat ultratjada van arribar a conivire amb d'altres que posaven l'interès en la seva història i els edificis més representatius, les quals acabarien relegant les primeres. D'aquesta tipologia, en el vuit-cents les més primerenques són les presents en dos llibres publicats just abans i després de la Guerra del Francès, l'un a França i l'altre a Anglaterra.

La publicació francesa és *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (1806 – 1820), d'Alexandre de Laborde (París, 1773 – 1842). Obra distribuïda en dotze volums i considerada com a una de les principals dins el gènere literari dels llibres de viatges, gràficament és molt rica. Això és gràcies al fet que Laborde s'envoltà de dibuixants que van saber plasmar diferents ciutats i vistes catalanes amb un gran virtuosisme i que, en el cas de Lleida — publicades en el primer volum de l'any 1806 —, van ser dutes a terme principalment per François Liger (c. 1755 – doc. 1803) i Jacques Moulinier (1753? – 1828).

¹ Les fitxes tècniques de les tres pintures són consultables en línia: <http://collections.chateauversailles.fr/> [consulta: 6 abril 2023].

² *Le Charivar* (París), 85 (30 de març de 1838), p. 1.3

³ En aquest punt cal recordar que l'últim senyor que n'ostentà el títol fou Lluís Francesc Josep de Borbó-Conti (París, 1734 – Barcelona, 1814), fill de Lluís Francesc I de Borbó-Conti i Lluïsa Diana d'Orleans.

Alguns dels dibuixos relacionats amb la ciutat es conserven al Museu Nacional d'Art de Catalunya, perquè formen part d'un lot adquirit per aquesta institució l'any 1958. Datats cap a 1801 – 1803, són un total de tres plànols i en un d'ells hi trobem representada la campanya de Juli Cèsar als voltants de Lleida, una obra de Pierre Lartigue (1747 – 1827), tal i com queda recollit en la reproducció final. Vinculats a la mateixa obra, existeixen una sèrie de dibuixos que no acabaren publicats i que es conserven al fons de Montpellier Méditerranée Métropole: tres d'ells mostren les antigues adoberies de Lleida, testimoni clau per a conèixer l'aspecte d'aquesta gran obra urbanística, tres més corresponen a vistes generals de la ciutat; un altre permet copsar la plaça de Sant Joan; i, finalment, n'hi ha un altre amb la nau central de la Seu Vella. A la mateixa institució francesa hi localitzem el dibuix relatiu a la desapareguda Porta dels Boters, que sí figurà en el volum final dibuixat per Liger i traslladat a gravat per Lorieux.

Una vista de Lleida menys coneguda que les presents en l'obra de Laborde apareix a *Views in Spain*, d'Edward Hawke Locker (Kent, 1777 – Iver, 1849), llibre imprès l'any 1824 a Londres per John Murray. Es tracta d'una vista agafada l'any anterior pel mateix Hawke i gravada després per James Duffield Harding (Deptford [Regne Unit], 1798 – Londres, 1863), que té la capital de Ponent en l'horitzó però que cedeix el protagonisme al paisatge natural, recordant sobretot en la zona dels núvols a les pintures del contemporani John Constable.

Dels dos llibres de viatges apareguts a Anglaterra i França, la part gràfica present al d'Alexandre de Laborde, amb un major equilibri entre el paisatge natural i urbà, és la que constituï un punt de partida per posteriors publicacions dins l'àmbit europeu. Aquesta influència es percep en el segon volum de *Souvenirs pittoresques* (c. 1820), de Louis-Albert-Ghislain Bacler d'Alber (1761 – 1824), on s'hi reproduïx el detall d'una vista de Lleida des del castell de Gardeny que trobem en la publicació de Laborde realitzada pel dibuixant François Liger i gravada per François Jacques Dequevauviller (París, 1783 – c. 1848). La imatge, signada pel mateix Bacler i gravada pel litògraf Godefroy Engelmann (1778 – 1839), en realitat correspon a un retall i una readaptació tot canviant alguns petits detalls com la part vegetal i l'escena costumista de l'original.

A casa nostra, les publicacions europees també van arribar i es convertiren en model per d'altres edicions nacionals, que tenien com a objectiu recopilar els principals monuments catalans. La primera publicació important nascuda a partir d'aquest procediment va ser *Recuerdos y bellezas de España: obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes, etc.* (1839 – 1865). Conformada per dotze volums impresos a Barcelona,

en el primer d'ells l'autor, Pau Piferrer (Barcelona, 1818 – 1848), expressava de la següent manera la voluntat que s'assimilés a les d'abast internacional: «Por toda la Europa circulan publicaciones semejantes a la que emprendemos, y principalmente la Francia y la Inglaterra son las que con mejor éxito llevan a cabo obras de tal condición» (PIFERRER 1839 [vol. 1]: 3).

L'atenció posada per Laborde i els seus col·laboradors a l'hora de donar detalls de monuments lleidatans, com la Porta dels Boters o les adoberies, també és present en els dibuixos realitzats per Francesc Xavier Parcerisa Boada (Barcelona, 1803 – 1876). En el cas de la publicació barcelonina, l'únic indret reproduït és el de la Seu Vella, que apareix fins en tres ocasions: en la primera, la trobem formant part de la vista general de la ciutat; en la segona, se'n reproduïx una vista més propera obtinguda des del baluard de la Reina; finalment, en la tercera ens permet copsar la divisió interior en dues plantes que existia dins la seva església (PIFERRER 1839 [vol. 1]: 310, 318 i 320).

El segon volum de *Recuerdos y bellezas*, també dedicat a Catalunya, fou acabat per Francesc Pi i Margall (Barcelona, 1824 – Madrid, 1901) després de la defunció de Pau Piferrer. Malgrat que en la seva portada figura l'any 1839 com a data de publicació, caldria pensar que en realitat sortí a la llum entre 1848 —data de la mort de Piferrer— i 1850, quan aparegué dintre del mateix projecte editorial el volum dedicat a Granada, escrit per Pi i Margall.⁴

La presència de Pi i Margall en una obra d'aquestes característiques podria tenir relació amb el fet que, amb només divuit anys, va ser autor del volum *España, obra pintoresca* (1842). En aquesta obra hi participaren noms coneguts dins la història de l'art català com Lluís Rigalt i Josep Puiggarí, el gravador Antoni Roca o el fotògraf Ramon Alabern. En relació amb Lleida, Pi i Margall posà el focus en el seu passat romà, tot explicant la campanya de Juli Cèsar, i parlà de l'estat de degradació que es percebia a les esglésies medievals, tot lamentant-se i posant l'èmfasi en l'esplendor de la seva antiga catedral.

Pel que fa a la part gràfica, hi trobem dues pàgines amb làmines dedicades a la ciutat (PI I MARGALL 1842: 278). A la primera s'hi mostra el pis superior de la zona del cimbori, dibuixada per Àngel Fatjó Bartra (Reus, 1817 – Barcelona, 1889) i gravada per Antoni Roca Sallent (Llívia, c. 1814 – Barcelona, 1864). A la segona s'aprecien el turó de la Seu Vella, vist des de sota i incidint en la capçalera de l'església, i l'antiga església de Sant Joan, avui desapareguda, situada a l'anomenada plaça del Mercat (fig. 1). Es desconeixen els autors d'aquestes dues últimes vistes, però tot fa pensar, atenent a l'estil, que serien els mateixos que en l'anterior làmina.

⁴ A la part final del segon volum de Catalunya consta la nota següent: «Este apéndice lo hemos publicado tal como lo dejó el difunto D. Pablo Piferrer, primer autor de este segundo tomo de Cataluña» (PIFERRER 1839 [vol. 2]: 344).

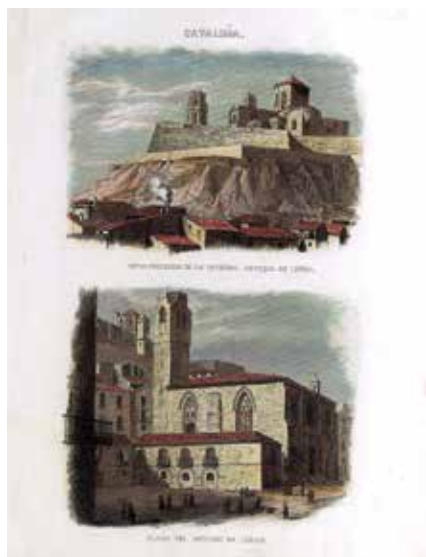

Fig. 1. Francesc Pi i Margall. *España obra pintoresca*. Imp. Roger. Madrid, 1842, p. 278. Copyright: Ministerio de Cultura y Deporte. Subdirección General de Coordinación Bibliotecaria (2021).

Un fet interessant a remarcar d'aquestes il·lustracions el trobem en la imatge d'Àngel Fatjó corresponent a la zona del creuer i fixada en una de les petxines que suporten el cimbori, que s'assembla a una altra que es publicà posteriorment a *Some Account of Gothic Architecture in Spain* (1865), de George Edmund Street (Essex [Regne Unit], 1824 – Londres, 1881). Escrit per un arquitecte neogòtic, i editat —com el de Hawke (1824)— per John Murray de Londres, posa molt d'interès en plasmar diferents elements arquitectònics de la Seu Vella. En una de les làmines hi trobem la planta de l'església i del claustre, adjuntant la transcripció de les marques dels picapedrers (STREET 1865: 353), i en una altra veiem la planta de l'antiga església de Sant Joan (STREET 1865: 137, làmina VIII; VELASCO 2013: 408).

Els dibuixos del primer volum de Piferrer, publicat l'any 1839, també tingueren transcendència en la visió de Lleida més enllà de les fronteres del nostre país. Un bon exemple és una aquarel·la realitzada pel militar Juan Velasco Fernández de la Cuesta (Vitòria, 1821 – Fuente Álamo, 1895) l'any 1865. En aquesta imatge el protagonisme recau en els campanars de la Seu Vella i de l'antiga església de Sant Joan, i el Pont Vell amb el castell de Gardeny en el rerefons. La composició és ben similar a la resultant d'ajuntar les dues fotografies de la ciutat preses per Charles Clifford (Gal·les, c. 1820 - Madrid, 1863) l'any 1860, però amb un regust romàntic que evoca Parcerisa i la feina feta per aquest trenta anys abans, tal i com es percep en la manera de rematar la part superior del campanar de la Seu Vella mitjançant pinacles, que no apareixen ni a les fotografies de Clifford ni en l'anotació dibuixada el mateix any 1865 per l'anglès Richard Roskell Bayne (Stoneleigh [Anglaterra], 1827 – Victòria [Canadà], 1901).

LLEIDA VISITADA I VISTA PER BARCELONA, 1860-1900

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, es produí un canvi de percepció de la capital de Ponent. A aquest fet hi contribuï l'arribada del ferrocarril l'any 1860, que donà majors facilitats perquè fos visitada i que hi arribessin les idees romàntiques i la modernitat europea a través de Barcelona. El 12 de maig de 1864 s'inauguraren els Camps Elisis de Lleida, i el dia 24 del mateix mes, Josep Fontserè signava el contracte amb la Paeria on es comprometia a entregar els plànols per a renovar urbanísticament la ciutat després de l'enderrocament de les seves muralles.

Durant aquests anys Lleida rebé visites reials i reporters gràfics destacats que acompanyaven els monarques: el 1860 la reina Isabel II inaugurà el ferrocarril, acte en el qual fou present el fotògraf Charles Clifford, i el 1871, el rei Amadeu I de Savoia passejà per la vila, estada que fou plasmada fotogràficament pel taller barceloní Moliné i Albareda,⁵ i a la premsa pel dibuixant Tomàs Padró i Pedret (Barcelona, 1840 – 1877).⁶

Els testimonis gràfics preses per Padró mostren l'arc triomfal instal·lat a la Rambla Ferran i la decoració de la casa del senyor Nuet construïts per l'ocasió. No era la primera vegada que el dibuixant barceloní plasmava un esdeveniment històric relacionat amb Lleida, perquè anteriorment deixà constància del setge patit el 13 de maig de 1810 per tal de ser inclòs a *Cataluña: Historia de la Guerra de la Independencia en el antiguo principado* (1861), d'Adolfo Blanch (fig. 2). La imatge recorda les escenes bèl·liques difoses durant la primera meitat del vuit-cents a París i alguna altra apareguda a Madrid,⁷ ciutats a les que Padró viatjà al llarg de la seva trajectòria professional.

Fig. 2. Dibuix del setge del 13 de maig de 1810 a Adolfo Blanch. *Cataluña. Historia de la Guerra de la Independencia en el antiguo principado*. Barcelona, 1861, vol. 2, p. 6.

⁵ El nom de l'empresa es deu a la parella que la formava: el dibuixant Manuel Moliné i Muns (Barcelona, 1833 – 1901) i el seu cunyat i fotògraf Rafael Albareda.

⁶ *La Ilustración española y americana* (Madrid), núm. 29 (15 d'octubre de 1871), p. 500-501.

⁷ Aquesta il·lustració presenta un estil ben similar al present en el dibuix que Carlos Múgica y Pérez (Madrid, 1821-1892) realitzà per a il·lustrar una escena del mateix escenari però amb una imatge dels vençuts (PRÍNCIPE 1847: vol. 3, p. 20).

Dins el panorama cultural lleidatà del període comprès entre 1860 i 1880, cal destacar les figures del poeta Lluís Roca i Florejacs (Lleida, 1830 – 1882) i de l'historiador Josep Pleyan de Porta (Lleida, 1841 – 1891). Gràcies a ells, el coneixement sobre la ciutat s'amplià i arribà a Barcelona, on, de retruc, nasqué un gran interès per a reproduir-ne imatges per part d'editors i dibuixants.

Roca, qui havia realitzat els estudis de medicina i col·laborat en publicacions periòdiques a la capital catalana, organitzà a Lleida l'any 1863 el primer certamen literari a la Real y Pontificia Academia Bibliográfico-Mariana a imitació dels Jocs Florals. Dues de les personalitats guardonades foren Víctor Balaguer (Barcelona, 1824 – 1901) i Francesc Pelagi Briz (Barcelona, 1839 – 1889), que juntament amb Vicent Boix Ricarte (Xàtiva, 1813 – València, 1880) s'havien desplaçat a Lleida dos anys abans per a visitar Roca. D'aquesta trobada, Pelagi Briz en deixà testimoni a les seves memòries, aparegudes vint anys després a *La Il·lustració catalana*, on descriu com era un viatge en ferrocarril des de la ciutat comtal fins a la capital de Ponent:

Inútil és dir que arribàvem mig ofegats de calor, puig lo pla de l'Urgell, que havíem atravesat, és l'infern de Catalunya de l'any en què efectuàvem la nostra expedició. // Llavors a Lleyda no era com ara [1884] que hi ha la estació vorera a la ciutat; llavors en una barraca de fusta i canyes arrebossades deixava lo camí-de-ferro als que saltavan dels vagon, y com que aquesta se trobava mitja hora lluny de la ciutat, calia fer aquesta mitja hora en carruatje, si's plau per forsa. // Era un tros curt, mes no gayre agradós, no tant per la calor y sotrachs, com per la immensa polsaguera que tot ho omplia. Passàrem per la pols y la estretor dels cotxes, hont los uns casi séyam damunt dels altres, y a quarts de duas pujàvam las escalas de la fonda de Sant Lluís (si mal no recordo) per a reposar un xich y disposar-nos a dinar, cosa sobradament necessària pels qui, com nosaltres, se pot dir que arribàrem dejuns desde Barcelona. (PELAGI BRIZ 1884: 167).⁸

La descripció de l'església de Sant Llorenç que Pelagi Briz afegí a l'article, tal i com ell mateix reconeix, pertanyia a la *Guía-cicerone*

de Lérida (1877), de Josep Pleyan de Porta. Nomenat dos anys després cronista de la ciutat, Pleyan era conegut a Barcelona per la col·laboració en diverses revistes, com *La Renaxensa*, i per la publicació, juntament amb Frederic Renyé Viladot (Lleida, 1849 – ídem, 1903), de *L'Album històric, pintoresch y monumental de Lleyda y sa província* (1880).

Entre els subscriptors barcelonins, hi figuraven personatges i institucions destacades.⁹ Un d'ells era el dibuixant barceloní Joan Serra Pausas (Barcelona, 1861 – 1902) (fig. 3),¹⁰ qui esdevindria un destacat cronista gràfic de Lleida entre 1881 i 1889. Dins el món editorial, era una personalitat rellevant perquè havia estat un dels primers a apostar pels procediments fotomecànics per a reproduir dibuixos i documents a casa nostra.¹¹ De fet, el 1876 va ser un dels fundadors, juntament amb Heribert Mariezcurrena, Josep Thomas i Miguel Joaritz, de la Sociedad Heliográfica Española, i poc després viatjà a París per a aprendre com es produïa una fototípia.¹²

Fig. 3. Retrat de Joan Serra Pausas a Josep Pleyan de Porta (coord.). *Garlanda poética ilerdanaesa*. Imp. Joseph Sol y Torrens. Lleida, 1881, p.1.

De Serra Pausas existeixen un nombre important de dibuixos amb la capital de Ponent com a protagonista, sobretot per a *La Il·lustració Ibérica* i per a publicacions impulsades per Pleyan de Porta. En aquest sentit, l'any 1880 realitzà la capçalera de la revista *La Il·lustració catalana*, també editada a Barcelona, on apareixia un escut amb les lletres «LL». Aquestes ben aviat

⁸ Tot seguit Lluís Roca els rebé a casa seva, situada al carrer Major, i des d'aquí els guià per diferents monuments i llocs emblemàtics de la ciutat: la capella de Sant Jaume, l'església de Sant Llorenç, el Seminari i la seva biblioteca. L'endemà havien d'acabar la visita a la Seu Vella, però Pelagi Briz no va poder-hi assistir perquè caigué malalt i, per recomanació del mateix Roca, aquest cop en qualitat de metge, es quedà reposant fins l'hora de la partida en tren cap a Barcelona.

⁹ «Academia de Bonas Lletres. // Associació de Excursions Catalana // Víctor Agelet. // Joseph Fiter é Inglés. // J. Camps y Companyia // Eudalt Puig. // Alvar Verdaguer. // Frederich Castells. // Francisco Oller. // Jaume Puigredon y Soler // Joan Serra y Pausas. // Àngel Guimerà. // Salvador Sampere y Miguel // Joan Maluquer // Manuel Milà y Fontanals» (PLEYAN RENEYÉ 1880: 421).

¹⁰ El 1908 se'l troba documentat al carrer Sant Pere més Baix, número 22, 3r de la ciutat comtal (ANUARIO RIERA 1908: 907).

¹¹ L'arribada de la reproducció d'imatges mitjançant la fotografia a Barcelona es produí el 12 d'abril de 1871, quan l'Ateneu Barcelonès i l'Acadèmia de Bones Lletres van celebrar una sessió conjunta per a inaugurar l'estampació de les primeres planxes gravades per mitjà del nou procediment. Serra Pausas va ser un dels únics que apostà pel nou mètode i n'investigà la seva aplicació, i el 1874 els intentà aplicar en pàgines de la *Revista Histórico-Latina* (*Enciclopedia universal*, 1925: 863).

¹² Serra Pausas anà a París amb el fotògraf Mariezcurrena, qui l'any 1877 hi tornà amb Josep Thomas per a aprendre la tècnica del fotogravat. A la seva arribada l'editor barceloní Eusebi Riera els va encomanar el primer llibre amb la seva aplicació: *Las primeras bellezas del mundo* (1878). *Enciclopedia Universal Ilustrada*. p. 862-863; VÉLEZ 2008: 103 - 104.

foren substituïdes pel pom de flors de lis —emblema de l'escut de Lleida—, en el dibuix que acompanyava el poema *Oda a Lluís Roca Florejac* de Maria Josepa Massanés de González i amb el qual s'inicia *Garlanda poètica iberdanesa* (1881). Aquest volum, aparegut sota la iniciativa de Josep Pleyan de Porta, contenia una sèrie d'il·lustracions realitzades per Serra Pausas amb símbols de la ciutat de Lleida que han perdurat fins al dia d'avui, tals com els fanalets de Sant Jaume o els guerrers Indíbil i Mandoni. Anys després, entre 1884 i 1887, demostrà el seu interès per la ciutat donant a conèixer a la premsa barcelonina diverses vistes de la ciutat, amb la Seu Vella com a protagonista.¹³ Finalment, els vincles de Serra Pausas amb la ciutat s'allargaren fins 1889, quan Pleyan de Porta li encarregà la coberta del *Diccionario geográfico, estadístico, etimológico, histórico, artístico, biográfico, industrial y mercantil, etc., de la provincia de Lérida*, en la qual representà la vila com a conjunció entre el seu passat històric i els deutes amb el sector agrícola.

Juntament amb Serra Pausas, existiren altres il·lustradors barcelonins de nomenada que també dibuixaren Lleida. Deixant de banda un simple apunt que Apel·les Mestres Oñós (Barcelona, 1854 – 1936) realitzà l'any 1874 durant el seu viatge a Madrid,¹⁴ cal destacar la figura de Josep Lluís Pellicer Fanyé (Barcelona, 1842 – 1901). El 1879, actuant com a cronista per la revista madrilenya *La Ilustración española y americana*, plasmà un interior de l'Exposició industrial i agrícola, organitzada pel Tranquil·Taller.¹⁵ Al mateix any, Pellicer il·lustrà la plaça del Mercadal de Balaguer per a la revista nord-americana *La Llumenera de Nova York*,¹⁶ i dos anys després per la mateixa capçalera trià per a representar l'antic hospital de Santa Maria de Lleida. Aquesta darrera imatge serví de coberta per un dels seus números i s'acompanyà d'una petita descripció que permet conèixer l'estat de conservació en que es trobava la seva façana principal (fig. 4):

Lo que va en aquesta plana, degut a la ploma del distingit artista En Josep Ll. Pellicer, que forma avuy part del cos d'artistas de l'Illustration de Paris, representa la fatxada del Hospital de la ciutat de Lleyda, que s'troba devant de la nova Catedral en lo carrer Major y, com diu gràficament lo mateix artista, «és un monument de debò, una de las cosas notables que poseeix Lleyda. En la actualitat es troba emblanquinada, però s'ha tingut

*al menos lo bon sentit de no embrutar la estàtua, ni las parts ornamentades, que contrastan vigorosament ab sos tons obscurs sobre la massa blanca de la cal.*¹⁷

Fig. 4. Dibuix de l'antic hospital de Santa Maria realitzat per Josep Lluís Pellicer per a *La Llumenera de Nova York*. Núm. 70. Nova York, febrer 1881, p. 1.

Lleida també despertà l'interès de Francesc Llorens Riu (Barcelona, 1864-1925) i Antoni Utrillo Viadera (Barcelona, 1867 - 1944), col·laboradors habituals de *La ilustració catalana*. Mentre Utrillo es dedicà a esbossar vistes dels principals edificis històrics de la ciutat, a semblança de les realitzades el 1865 per l'anglès Street,¹⁸ Llorens es va interessar per captar la vida quotidiana, tot seguint el corrent realista que aleshores triomfava en el món de l'art. Fruit de la feina realitzada per aquest últim, entre 1884 i 1887 aparegueren al setmanari barceloní dues il·lustracions de l'església de Sant Llorenç, una de l'antic hospital de Santa Maria,¹⁹ i la d'un edifici situat als afores amb dues portes i unes inscripcions on es podia llegir «Fonda de la Parra» i «Prado».²⁰

Llorens també col·laborà a *La Ilustración ibérica*, on el 1886 donà a conèixer un dels seus dibuixos típics (fig. 5), on mostrava un carrer de la ciutat acompanyat d'una descripció aportada per la redacció de la revista:

UNA CALLE DE LÉRIDA: Dibujo de F. Llorens y Riu. No vayan a figurarse, sin embargo, aquellos de nuestros lectores que no hayan estado nunca en Lérida que sean como esa todas las calles de la histórica ciudad; entiéndase que algunas son así pero que hay

¹³ *La Ilustración ibérica* (Barcelona), núm. 55, 19 de gener de 1884, p. 45 i 47; íd. núm. 228. 14 de maig de 1887, p. 308 i 318.

¹⁴ Es tracta d'una aquarel·la amb un edifici amb parets blanques. *Llibreta de notes dels viatges dels anys 1874 i 1875*. Biblioteca de Catalunya (ms. 2005), 17 de març de 1874.

¹⁵ *La Ilustración española y americana*. Núm. 33. Madrid, 8 de setembre de 1879, p. 149.

¹⁶ «Costums de la terra. - Un bateig a Balaguer. - (Dibuix a la ploma de J. Pellicer)», *La Llumenera de Nova York*, núm. 45, Nova York, 1879, p. 4 - 5.

¹⁷ *La Llumenera de Nova York* (Nova York), núm. 70, febrer 1881, p. 1.

¹⁸ Les tres il·lustracions que Utrillo realitzà de Lleida per a la revista foren publicades l'any 1887 i corresponen a les dues catedrals de la ciutat. *La Ilustració catalana* (Barcelona), Any VIII, núm. 178. 15 de desembre de 1887, p. 354 i 356; íd. Núm. 179. 31 de desembre de 1887, p. 370 i 373.

¹⁹ *La Ilustració catalana* (Barcelona), núm. 120, 15 d'octubre de 1884, p. 291 i 297; íd. Núm. 128. Barcelona, 15 de febrer de 1885, p. 34, 40 i 41.

²⁰ *La Ilustració catalana*. Núm. 163. Barcelona, 30 d'abril de 1887, p. 1-2.

*otras mucho mejores; sin embargo como el artista debe buscar siempre lo más típico de una localidad, de ahí que el Sr. Llorens y Riu, realista convencido, se haya fijado en una de las más características callejuelas de la capital, con sus comadres sentadas a la puerta y charlando o jugando al chilindró, etc., etc.*²¹

Fig. 5. Dibuix d'un dels carrers de Lleida realitzat per Francesc Llorens a *La Ilustración ibérica*. Núm. 174. Barcelona, 1 de maig de 1886, p. 279.

Aquestes imatges, que posaven l'atenció en la vida quotidiana i les maneres de vestir, també tingueren transcendència durant la segona meitat del segle XIX. Víctor Balaguer en fou un pioner amb una publicació de l'any 1873 on apareixia «La mujer de Lérida» relacionada amb el camp (BALAGUER, 1873 [vol. 2]: 102). La mateixa iconografia inspirà posteriorment el dibuixant Lluís Labarta Grané (Barcelona, 1852 – 1924), per a fer-ne una versió destinada a la col·lecció de cromos de la Casa Jaume Boix titulada *Las Mujeres de España: Colección de Tipos de las 49 Provincias de España* (c. 1895 – 1906). En l'àmbit internacional també es produí aquesta evolució cap a un enfocament més costumista, tal i com queda palès en les il·lustracions del volum *Glories of Spain* (1901), de Charles W. Wood, on només hi figura una vista de la Seu Vella i es cedeix el protagonisme als habitants de la ciutat i a les seves tasques quotidianes.

²¹ *La Ilustración ibérica*. Núm. 174. Barcelona, 1 de maig de 1886, p. 279.

BIBLIOGRAFIA

- ANUARIO RIERA (1908): *Anuario-Riera general y exclusivo de España, Barcelona*, Ed. Antonio López – Librería Española, vol. 1.
- BACLER D'ALBER (1820): Louis-Albert-Ghislain Bacler d'Alber, *Souvenirs pittoresques*, París, vol. 2.
- BALAGUER (1873): Víctor Balaguer, *Las mujeres españolas, portuguesas y americanas tales como son en el hogar doméstico, en los campos, en las ciudades*, 3 vol., Madrid, Ed. Miguel Guijarro, 1872 - 1876.
- BLANCH (1861): Adolfo Blanch, *Cataluña: Historia de la Guerra de la Independencia en el antiguo principado*, Barcelona, Ed. Tomás Gorchs, 2 vols.
- LABORDE (1806): Alexandre de Laborde, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne (1806-1820)*, vol. 1, París.
- ENCICLOPEDIA UNIVERSAL (1925): *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, Barcelona, Ed. Hijos de J. Espasa, 1925.
- GAVARD (1839-1848): Charles Gavard, *Galerías históricas del palacio de Versalles*, vol. 1, París, Imp. Royale.
- GUIDE (1865): *Guide au musée impérial de Versalles*, París, Ed. Brunox (Versalles), 1865.
- HAWKE (1824): Edward Hawke Locker, *Views of Spain*. John Murray, Londres.
- MESTRES (1874): Apelles Mestre, *Llibreta de notes dels viatges dels anys 1874 i 1875*. Biblioteca de Catalunya (ms. 2005), 17 de març de 1874.
- MOLINÉ i ALBAREDA (2009): Jaume Porta Casanellas (amb fotografies de Moliné i Albareda) *Lleida 1871: la visita del rei Amadeu I de Savoia* [reedició]. Fundació 700 Aniversari de la Universitat de Lleida. Lleida, 2000.
- NOTICE (1837): *Notice des peintures et des sculptures du palais de Versalles*, París, Impr. Crapelet.
- PELAGI BRIZ (1884): Francesc Pelagi Briz, «Recorts. Fragments del "Llibre de ma vida". Continuació (1861). Anada a Lleyda», *La Il·lustració catalana* (Barcelona), 112 (15 de juny de 1884), p. 166-170; Íd. Núm. 113, Barcelona, 30 de juny de 1884, p. 186-187.
- PIFERRER (1839): Pau Piferrer. *Recuerdos y bellezas de España: obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes*, etc. Vol. 1 – 2. Barcelona.
- PI I MARGALL (1842): Francesc Pi i Margall, *España: obra pintoresca en láminas ya sacadas con el daguerreotipo, ya dibujadas del natural*, Barcelona, Imp. Juan Roger.
- PLEYAN (1877): Josep Pleyan de Porta, *Guía-cicerone de Lérida*, Lleida, Impr. de José Sol Torrens. Lleida.
- PLEYAN (1880): Josep Pleyan de Porta et al., *Album històric, pintoresch y monumental de Lleyda y sa provincia*, Lleida, Estampa de Josep Sol Torrens.
- PLEYAN (1881): Josep Pleyan de Porta (coord.), *Garlanda poética ilerdanaesa*, Lleida. Estampa de Torres.
- PLEYAN (1889): Josep Pleyan de Porta, *Diccionario geográfico, estadístico, etimológico, histórico, artístico, biográfico, industrial y mercantil, etc., de la provincia de Lérida*, Lleida, Tip. Casa Provincial de Misericordia.
- PRÍNCIPE (1847): Miguel Agustín Príncipe. *Guerra de la Independencia: narración histórica de los acontecimientos de aquella época, precedida del relato crítico de los sucesos de más bulto ocurridos durante el reinado de Carlos IV y Fernando VII*. 3 vol., Madrid, Imp. El Siglo.
- STREET (1865): George Edmund Street, *Some Account of Gothic Architecture in Spain*, Londres, Ed. John Murray.
- VELASCO (2013): Alberto Velasco, «Antiga església de Sant Joan de Lleida i la seva decoració escultòrica d'època romànica», *Jornades de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*, p. 397 – 436.
- VÉLEZ (2008): Pilar Vélez, *L'exaltació del llibre al vuitcents: Art, indústria i consum a Barcelona*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
- WOOD (1901): Charles W. Wood, *Glories of Spain*, Londres, Macmillan & co.